

ADABIYOTNING PAYDO BO'LISHI, UNGA ASOS SOLGANLAR VA OLIMLARNING QARASHLARI

Kakisheva Gulnur Annadurdiyevna

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika
instituti Turkiy tillar fakulteti Turkman tili va
adabiyoti yo'nalishi 3-D guruh talabasi**
<https://doi.org/10.5281/zenodo.15478872>

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyotning paydo bo'lish jarayoni, unga asos solgan shaxslar, shuningdek, turli davrlarda yashab ijod qilgan olimlarning adabiyot haqidagi qarashlari keng yoritiladi. Maqola tarixiy va ilmiy ma'lumotlarga asoslangan holda tayyorlangan bo'lib, adabiyotshunoslik sohasida izlanish olib borayotgan tadqiqotchilar va talabalar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: adabiyot, adabiyot tarixi, adabiyotshunoslik, ijodkorlar, olimlarning fikrlari, yozma manba, og'zaki ijod.

Adabiyot (arabcha — "adab" so'zining ko'pligi) — 1. Fan va amaliyotning biror sohasidagi yutuqlarini umumlashtiruvchi asarlar majmui (texnikaviy adabiyot, qishloq xo'jaligi adabiyoti, siyosiy adabiyot va boshqalar). 2. San'atning bir turi ("badiiy adabiyot" deb ham ataladi); voqelikni so'z yordamida obrazlar orqali aks ettiradi.

Adabiyot avval og'zaki bo'lgan, yozuv paydo bo'lgandan so'ng yozma shaklga o'tgan. Adabiyot so'z orqali insonning his-tuyg'ularini keng va chuqur aks ettirish mohiyatiga ega, shuning uchun ham u san'atning eng ommaviy turi hisoblanadi.

Badiiy adabiyotning yetakchi 3 turi — epos, lirika, drama mavjud. Epos voqelikning o'zini in'ikos etadi, lirikada esa insonning voqelikdan olgan taassurotlari qo'shib tasvirlanadi. Sharq qadimdan she'riyat tuyg'ulari o'lkasi bo'lgan. Shu boisdan Sharq badiiy adabiyotida, ayniqsa, lirika keng rivojlangan. Drama hayotni harakatda ifodalab, muallif nutqisiz aks ettiradi. Adabiyotda qorishiq turlar ham mavjud. Masalan, lirika va epos xususiyatlari birlashib, liroepik turni tashkil etadi. Liroepik turga poema, ballada, doston, masal kabilar kiradi. Epos, odatda, 3 ga bo'linadi: kichik epik shakl (latifa ocherk, ertak, hikoya), o'rta epik shakl (qissa) va katta epik shakl (roman). Lirika mazmun va shaklga ko'ra g'azal, muxammas, marsiya, ruboiy, qasida, sonet, qo'shiq va boshqalarga bo'linadi. Dramatik adabiyotning ham mazmunan 3 xili bor: drama, komediya va tragediya (fojia). Adabiyot san'atning boshqa turlari kabi mafkuraviy hodisadir.

Adabiyotda voqelikni aks ettirish tamoyiliga ko'ra, adibning ijodiy usuli paydo bo'ladi. Voqelikdagi tipik hodisalar umumlashtirilgan holda haqqoniy aks ettirilsa, *realistik adabiyot* deyiladi. Yozuvchi ayni voqelikni emas, balki u haqidagi o'z orzu-umidlarini ham ifoda etsa, *romantik adabiyot* bo'ladi. Adabiyotning badiiylilik mezoni uning g'oyaviy-badiiy jihatdan mukammal bo'lishini taqozo qiladi. Bu hol asar mavzusining dolzarbligi, ifoda etadigan g'oyasining to'g'riligi, tasvir haqiqatining chuqurligi, badiiy shakl tarkibiy qismlarining mukammalligidan yuzaga keladi.

Har bir adabiyot milliydir, shunga ko'ra har bir xalqning tarixiy hayotidagi va ruhiyatidagi xususiyatlar adabiyotning milliyligi mazmunini tashkil etadi va o'ziga xos milliy shaklni yuzaga keltirib chiqaradi. Milliy shaklning yuzaga kelishida adabiyot tomonidan uzoq davr mobaynida yig'ilgan tajriba va an'ananing ham ahamiyati katta. Xalq hayotidagi yangi davr esa adabiyotni

yangi, yuqoriroq bosqichga ko'taradi, uning mazmuni va shaklini ham yangilaydi, ham boyitadi. Yangilangan adabiyot o'z navbatida yangi jamiyatning mustahkamlanishida qudratli qurol vazifasini o'taydi. Hozirgi zamon o'zbek adabiyotida adabiyotning tasvir obyekti umuman ijtimoiy voqelik bo'lsa, bosh tasvir obyekti esa insondir. Adabiyotda insonning ijtimoiy mohiyati umumlashtirilgan holda ifoda etiladi. Shuning uchun ham adabiyotning maqsadi ma'lum bir ijtimoiy-siyosiy kuchning mohiyatini to'la ifodalash va ayni vaqtda keskin individuallashtirgan badiiy obraz yaratmoqdir. Yaratilgan bunday obrazlarning eng mukammali „tip“ deb ataladi. Navoiy asarlaridagi Farhod, Shirin, Majnun, Layli, Iskandar obrazlari; Shekspir asarlaridagi Otello va Hamlet; Abdulla Qodiriy asarlaridagi Otabek va Kumush tip darajasiga ko'tarilgan obrazlardir. Adabiyot voqelikni aks ettirar ekan, unga go'zallik qoidalari nuqtai nazaridan yondashadi. Binobarin, asar predmetini tanlash ham g'oyat muhim ijodiy nuqtadir. Chunonchi, asarning ta'sirli chiqishi, boshqa ko'p mezonlar qatori, shunga asos qilib olingan fikrning emotsionalligi, ko'tarinkiligiga ham bog'liq bo'ladi.

Adabiyot insoniyat tafakkuri va qalbining in'ikosi sifatida qadim-qadimdan mavjud bo'lib kelgan. U og'zaki ijod shaklida boshlangan bo'lsa-da, yozuv ixtiro qilingach, yanada rivojlanib, jamiyatning turli bosqichlarida o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lgan. Adabiyot nafaqat estetik zavq beruvchi san'at turi, balki xalqning ruhiy olami, tarixi va ijtimoiy hayotining o'ziga xos ko'zgusidir. Ushbu maqolada adabiyotning ilk bosqichlari, unga asos solgan mutafakkirlar va olimlarning bu boradagi qarashlari yoritiladi.

Adabiyotning paydo bo'lishi insoniyatning ilk ongli faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Uning dastlabki ko'rinishlari miflar, afsonalar, dostonlar shaklida og'zaki tarzda mavjud bo'lgan. Mesopotamiya, Misr, Hindiston va Xitoy kabi qadimiy sivilizatsiyalarda yozma adabiyotning dastlabki namunalari vujudga keldi. Misol uchun, "Gilgamesh dostoni" (Mesopotamiya) eng qadimgi yozma adabiy manba hisoblanadi. Adabiyot tarixining shakllanishida qadimgi Yunon va Rim faylasuflari, xususan, Aristotel va Platonning xizmatlari katta. Aristotelning "Poetika" asari adabiyotshunoslikning ilk nazariy asari sifatida qadrlanadi. U tragediya, epik va dramatik janrlar haqida chuqur tahlillar bergan. Platon esa adabiyotning tarbiyaviy va falsafiy tomonlariga e'tibor qaratgan.

Sharq adabiyoti tarixida esa Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar ijodi alohida o'rin tutadi. Forobiy adabiy ijodda axloqiy-estetik mezonlarga ahamiyat bergan. Ibn Sino esa adabiy tafakkurni ilmiy asosda tahlil qilgan. Navoiy esa adabiy til, she'riyat va badiiy tasvir vositalarining chuqur bilimdonidir. Sharq adabiyotida: Homer (miloddan avvalgi VIII asr) – "Iliada" va "Odisseya" dostonlari muallifi. G'arb adabiyotining asoschilaridan. Zardusht – "Avesto" kitobi orqali diniy va badiiy asarlar an'anasiga asos solgan. Konfutsiy (miloddan avvalgi VI-V asrlar) – Xitoy adabiy merosining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Firdausiy – "Shohnoma" orqali fors-tojik adabiyotining monumental asarini yaratgan. Alisher Navoiy – turkiy adabiyotning asoschilaridan biri, adabiy tilni rivojlantirishda beqiyos hissa qo'shgan.

G'arbda esa Dante, Shekspir, Gëte, Balzak, Tolstoy, Dostoyevskiy kabi adiblar va olimlar adabiyotga katta hissa qo'shganlar. Ular inson ruhiy olamini, jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik va axloqiy muammolarni o'z asarlarida yoritganlar. XX asrda esa adabiyotshunoslar orasida M. Baxtin, R. Bart, U. Eko, T. Todorov kabi olimlar adabiy matnni zamonaviy yondashuvlar asosida tahlil qilib, yangi nazariy qarashlarni ilgari surganlar. Vergiliy, Ovidiy, Tsitseron – Rim adabiyotining rivojida asosiy rol o'ynagan shaxslar. Shekspir – ingliz adabiyotining buyuk namoyandasi sifatida dramatik asarlar orqali adabiyotni yangi bosqichga olib chiqqan.

O'zbek adabiyotshunosligida esa G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Sulaymon, Ozod Sharafiddinov, Erkin Vohidov kabi adiblar va olimlar milliy adabiyotimiz tarixini o'rganib, nazariy asoslarini yaratganlar.

Shu tariqa, adabiyot tarixida ko'plab olim va ijodkorlar uni rivojlantirishga, nazariy va amaliy asoslarini shakllantirishga katta hissa qo'shganlar. Har bir davr adabiyotga o'zining yangi qarashlari va yo'nalishlarini olib kelgan.

Xulosa qilib aytganda adabiyot insoniyatning tarixiy xotirasi, ruhiy olami va ma'naviy boyligining ifodasidir. U og'zaki shakldan boshlab bugungi zamonaviy ko'rinishigacha keng qamrovli taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Bu yo'lda ko'plab buyuk adiblar, olimlar, mutafakkirlar o'z hissasini qo'shgan. Ularning merosi bugungi kunda ham adabiyotshunoslikda o'rganilmoqda. Har bir zamon adabiyoti o'z davrining ruhini aks ettiradi.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aristotel. Poetika. – T.: O'zbekiston, 1990.
2. G'afur G'ulom. Adabiyot nazariyasi. – T.: Fan, 1974.
3. A. Qahhor. Tanlangan asarlar. – T.: G'afur G'ulom nashriyoti.
4. V.G. Belinskiy. Estetik asarlar. – M.: Iskusstvo, 1975.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
6. https://uz.wikipedia.org/wiki/Turkum:Adabiyot_tarixi